УДК 883 З – 3.06

ПОЕТИКА ТРАГІЧНОГО В РОМАНІ ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА “ПРИБУТНІ ЛЮДИ”

Конончук Т.І., к. філол. н., доцент

Інститут адвокатури при Київському університеті ім. Тараса Шевченка

В українській дійсності XX століття було багато трагічних сторінок, серед яких тяжкими періодами випробування народу на живучість були роки переживання трьох голодів: 1921 — 1923 рр., 1932 — 1933 рр., 1946 —1947 рр. Природно, що трагедія народу стала предметом художнього осмислення митців різних видів мистецтва. Слово, здатне найпанорамніше відтворити об’єктивну дійсність, найперше відгукнулося в художньому доробку українських письменників. Про дійсність 1946 — 1947 років перше ваговите слово сказав Василь Захарченко романом “Прибутні люди”, який 1995 р. було відзначено Державною премією України імені Т. Г. Шевченка.

Письменник поставив за мету об’єктивно розповісти про трагедію третього підрадянського голоду, що вимагало від автора відповідної поетики відтворення трагічної дійсності. Отже, дійсність голоду 1946 — 1947 рр. постає в романі як одна з провідних тем. Інша тема, яка є власне продовженням першої й яку успішно розкриває письменник, будуючи художній текст на об’єктивних реаліях, — тема допомоги з боку Галичини прибутнім голодним людям із Центральної і Східної України. Причому, ця друга тема має домінуюче значення в романі, і на це вказує автор, вводячи головну думку в назву твору. Мета створення такого художнього полотна передбачала, зрозуміло, максимальне наближення образного контексту до трагічних обставин дійсності. У вступному слові до роману цю ж думку стверджує й автор, коли говорить про задум написання роману, про його прототипи: почуте від інших про голод 1946 — 1947 рр., пережите самим автором. Писалися сторінки “з особливою любов’ю, — зазначає письменник-полтавець, — співчуттям і вдячністю до галичан. 1947 року багатьох “східняків” урятували від голодної смерті саме люди Західної України, часто ділячись зі своїми єдинокровними братами останнім куснем хліба” [3, 26]. І про це, до речі, знаходимо багато свідчень у збірці документів про голод 1946 — 1947 рр. [1, 313; 322; 323; 326], про це розповідають наші сучасники, які пережили третій голод.

Часові межі в романі, зрозуміло, не обмежуються лише роками переживання голоду 1946 — 1947 років. Виходячи із законів даного жанру, прозаїк змальовує свого головного персонажа Василя Петрівного упродовж тривалого життя, у контексті широкої географії подій, у контексті великого часового діапазону. Однак головні події зосереджуються на голодних роках, на які припало дитинство головного персонажа та його родини. І це виправдано провідною темою роману, в якому трагічні обставини дійсності стали визначальним чинником поетики, де трагічне є природною домінантою, хоча, безперечно, в романі багато світлих сторінок. Їхня поетика спрямована на відтворення художніми засобами гуманістичних тенденцій у поведінці людини навіть за надзвичайно трагічних, екстремальних обставин, коли в людині все-таки залишається людське. Такі сторінки передають атмосферу високої моралі звичайної людини з усіма морально-етичними програмами дій і вчинків, сформованими впродовж століть християнськими засадами любові до Всевишнього, до ближнього як до самого себе, доброчестя, справедливості, милосердя тощо. Такі аспекти позитиву спостерігаємо в художній тканині твору від початку до останніх сторінок, які автор вибудовує за допомогою різних засобів художнього письма. Однак за обставин трагічної дійсності позитив спрацьовує на увиразнення трагічного.

Вже в самій назві роману сконцентроване трагічне. Слово “прибутні” несе в собі узагальнююче, символічне значення; впродовж розвитку дії воно асоціативно уточнюватиметься автором, підкреслюватиметься, порівнюватиметься і врешті набуде багатозначності. Цей образ з образу передбачення прибутньої великої весняної води, яку читач спостерігатиме вже на перших сторінках роману, коли персонажі не могтимуть дати тій воді ради, еволюціонізуватиме згодом в образ прибутніх людей, які також, як велика весняна повенева вода, йтимуть у Галичину, шукаючи порятунку; пізніше образ прибутніх людей трансформується в образ іншого людського потоку в пошуках виживання вже з околгоспненої Галичини в Херсонщину; ще пізніше в тканині художнього тексту виникне потік штучно стримуваного прибутнього людського потоку в безпаспортній Україні в міста, інші населені пункти, коли людина намагатиметься вирватися зі становища ізольованої людини для самореалізації.

Художній текст В. Захарченка дає широку палітру художніх засобів, які за умов голодної дійсності посилюють загальне враження трагедії, письмо набуває глибоко символічного значення. Уся система

відображення часо-просторових зв'язків різноаспектно спрацьовує на посилення відчуття трагічного в романі. Автор показує дійсність окремого періоду з життя України в Радянському Союзі і виходить за межі одного села і голоду 1946 — 1947 років, тому палітра хронотопу підпорядкована передачі типових обставин, характерних для всієї України головним чином 40-х — кінця 60-х років. Хронологічне розгортання подій роману дає широку картину часу і простору. У художній тканині тексту неодноразово виникають ретроспекції, які будуються на асоціативних порівняннях домінуючого часу в романі з аналогічними ситуаціями в попередні роки, як, наприклад, голодомор 1932 —1933 років і передбачування повторення голодової ситуації. Візії голодомору 30-х років лаконічні, проте в тканині художнього тексту про нові обставини голодування в контексті недавніх жахіть переживання масових смертей вони виступають як трагічно означені образи-передбачення, образи-застереження, врешті образи-символи. Офіційні документи, як відомо, свідчення підтверджують, що третій підрадянський голод приніс також масові смерті, і людина, виживаючи, використовувала в пошуках їжі і в асортименті того, що їла, недавній досвід із голодомору 30-х років. Дійсність і мотиви художнього тексту В. Захарченка в даному аспекті суголосні. Офіційні документи також підтверджують факти трупоїдства, канібалізму і в 1946 — 1947 рр. [1, 173; 208; 215; 216; 219; 220]. Контекст роману дає факти усіх цих явищ, із якими персонажі стикаються або безпосередньо, або через розповіді, коли йдуть важкими дорогами виживання; з тих розповідей-сповідей постає трагічна картина голодуючої України.

Художній контекст голоду і репресій призводить до того, що багато деталей, які за добрих, життєдайних обставин сприймалися б як позитивні фактори, тут загострюють відчуття трагічності буття персонажів, їхньої приреченості, незахищеності. Наприклад, багатодітна родина як відтворення генетичного фонду нації є позитивом у нормальній об'єктивній дійсності, але за умов, коли глава сім'ї репресований, коли з голоду помирає більшість членів родини, факт багатодітності посилює трагічність відчуття художнього тексту, підкреслює масштабність всенародної голодної трагедії, яка втретє, хоч і в менших кількостях смертей, як під час голодомору 1932 — 1933 років, повторилася в Україні.

Письменник вдається до багатьох образів-символів, які виконують функцію трагічного. Часом це символи-провісники, бо ще не констатують трагедії, але вже передбачають її. Такими, наприклад, образами-символами постають повінь, заєць на крижині, що ось-ось загине, зозуля, що кує дідові лише один раз (і дід десь до кінця голодного року й помре), назви населених пунктів, як-от село Голосіївка, в назві якого в голодні роки чується трагічне від слів "голосіння", "голосити"; колгоспний об'їждчик, який підстерігає дітей, щоб не дати їм зірвати рятівного колоска; учитель, що ненавидить дітей "ворогів народу" і серед школярів виховує подібних до себе донощиків.

Трагічна дійсність виникає в авторських описах. Весь художній контекст, в якому персонажі спілкуються, дискутують, страждають, помирають, борються, виживають, дає відчуття трагічності. Навіть особлива світла ситуація, наприклад, Великодньої ночі, очікування Воскресіння Христового затьмарена чорними силами зла. Даючи опис цієї ночі, автор показує ситуацію гоніння на віруючих, зокрема на дітей віруючих, а саме на школярів, де вистежування коло церкви знаходить своє продовження наступного дня, коли ті з школярів, хто був заскочений у церкві, тепер принижувався в стінгазеті карикатурами, а переросткам погрожувалося за непослух навіть виселення на Донбас, якого в селі боялися.

Пейзажні замальовки, побудовані на контрасті, несуть на собі ознаки трагічного. Наприклад, вимушені йти в пошуках їстівного Петрівні — мати, Іван і Василько. Вийшовши за своє село, вони оглядаються на "рідну сторону, їхній рай, з якого їх живосилом виганяє лютий голод" [3, 73]. І таких трагічно забарвлених замальовок, побудованих на контрасті, на порівнянні, у художній тканині роману багато: порівнюється вчорашній день персонажів із тим, що вони переживають у момент авторської оповіді, буття вдома і в пошуках їжі в далеких від рідних країв землях. Побут, краєвид, деталь, подія — усе викликає асоціативні образи-порівняння, призводить до роздумів, висновків, подальших вчинків, які автор розкриває усім спектром можливих засобів творення епічного тексту.

Несуть ознаки трагічного діалоги, монологи. У них — характеристика часу, ставлення до подій минулих і нинішніх, виявлення і самовиявлення точок зору різних учасників художньої дійсності. Вони самоочевидні, самовикривальні, самовиражальні. Якщо йдеться про арештованих, то в спогадах рідних про них, наприклад, можуть звучати характерні інтонації голосіння. Так, коли матір Василька Петрівного спитали, чи нічого не чути про її заарештованого чоловіка, вона з нотками голосіння, з використанням зменшувально-пестливих слів відповіла: "— Ой, не чути, чоловіче добрий, та ні письомця, та ні словечка" [3, 46].

Характеристика часу в устах персонажів набуває узагальнюючого значення з глибоко трагічним забарвленням, як-от, наприклад, мовить один з персонажів: "Сказано: дуже мудрі по тюрмах сидять, сильні в землі лежать, а дурні сіють собі гречку та гречаники їдять" [3, 37]. Як бачимо, мова персонажів влучна, афористична, з яскраво вираженими інтонаціями трагічного, безвиході. Наприклад, про одного із заарештованих мовлять, що він "сумирний чоловік, сметана йому на голові встоїться" [3, 37], а й того забрано.

Письменник вдається до паралелей, які через мову персонажів посилюють відчуття трагізму. Мимоволі в персонажів виникають паралелі з часом війни, наприклад, паралель черги у війну за хлібом і в контексті 1946 року: автор лаконічно говорить про чергу людей, які вишикувалися в очікуванні передати передачу в Києві в тюрму, де посаджено отаких, що сметана в них на голові встоїться: "Ото яка черга за хлібом у війну, а проти неї — ніщо" [3, 37].

В устах персонажів через відтворення пейзажів виникають трагічні образи краю. Так, Василько, будучи в Галичині, розповідає дівчинці Славі про своє село. Його розповідь має глибоке трагічне забарвлення. Навіть на запитання, звідки хлопець узявся в їхньому галицькому селі Ходоровичах, він відповідає, що "з голоду" [4, 47]. Його опис села створений контрастними кольоровими образами, які посилюють відчуття трагізму: "Гори зелені, небо блакитне, а вітряки чорні. І нерухомі, як цвинтарні хрести, бо голод..." [4, 47]

Через долі персонажів у діалогах, репліках постає трагічна картина дійсності в Галичині, яка посилюється з репресивними діями нової влади. Отже, й там впроваджується колгоспна система, під пильним оком відповідних органів перебувають колишні учасники визвольних змагань. Так, Гулькова мати, що дала притулок Василькові, після арешту сина сказала узагальнюючe: "Одна кара єгипетська нас опосіла що там, що тут, витлумлять нарід наш до пня" [4, 31].

Діалоги між Гільком та Васильком розкривають ще один мотив трагічного звучання — витравлення духовної пам'яті: народ позбавляється найдорожчого, найсвятішого, того, що покликане піднімати з руїни, з безнадії, з колін рабства — духовної спадщини в найкращих своїх представниках. У розмові Гілька з Васильком з'ясовується, що Василько, який родом з Канівщини, ніколи не був на Тарасовій могилі і не дуже й знає, хто ж такий Тарас Шевченко і що він написав. І ця символічна деталь є самоочевидною ілюстрацією, яким владі праглося зробити український народ.

Зобразити трагічне через комічне. Цього письменник досягає, вводячи в мову персонажів політичні анекдоти з гумористичними оцінками колгоспної системи, за якими, оскільки озвучуються в трагічній дійсності, постає трагічний контекст буття.

Система образів несе на собі ознаки трагічного. Тут ціла галерея персонажів, пригноблених голодом, репресованих у Центральній Україні; коли ж події переносяться в Галичину, письменник лаконічними образами передає атмосферу репресивних заходів у Галичині щодо представників боротьби за незалежну Україну, колишніх вояків УПА, атмосферу організації колгоспів на Західній Україні, коли було повторено методику впровадження колгоспної системи за зразком кінця 20-х років у Центральній та Східній Україні; у Галичині цей процес, як показує В. Захарченко і підтверджують свідчення, відбувався ще жорстокіше, оскільки галичани чинили збройний опір; трагічно подана система образів-галичан, які, зірвані зі своєї донедавна ще доглянутої землі, зірвані колгоспною невлаштованістю, беззахисністю, опинилися в Херсонщині, але й там не знайшли свого щастя; трагічно вимальовуються долі персонажів на шляхах пошуків пізніше, коли колгоспи прив'язували людину до одного регіону, не даючи зреалізувати право особистості на вільний вибір праці, вільне віднайдення свого щастя. Таким чином, трагічне, зосередившись на головному персонажеві Василеві Петрівному, витворює трагічний контекст усієї тогочасної дійсності.

У людей старших — за обставин передбачуваного голоду ("...літо було сухе, без дощів" [3, 63], і врожай був малий: 5 — 6 центнерів з одного гектара, але й той забирали відразу в заготзерно, не лишали й на посів, "уповноважені стриміли" [3, 63] по одному на бригаду) — виникає особливе відчуття трагізму, яке вони пам'ятають із 1933 року. Тому мимоволі в них виникає паралель. І вони прогнозують, що повториться 33-ій рік. При перенесенні подій у Галичину і в авторській мові, і в діалогах трагізм дійсності вимальовується ще масштабніше, з проникненням у причини голодного лиха. Наприклад: "Голодні східняки плавом пливли, затоплюючи всю Колодницю: були це старі й молоді, жінки з дітьми, чоловіки й парубки. І кожне: дай і дай. "А чого ж вас Сталінові колгоспи не годують?" — "Ой людоньки добрі! Не вибивайте нам очей тими колгоспами..." [4, 28].

Трагічне рельєфно виявляє себе в романі через систему мотивів. Чи не найповніше реалізується воно в мотивах пошуків їжі, самої їжі, де їстівним стає те, що за нормальних умов навіть не мислилося їстівним, мотив поведінки голодної людини, мотив відходу з життя через голодну смерть. Центральне місце в розкритті мотиву їжі набуває мотив хліба, який подається з узагальненням щодо попереднього буття персонажів: "Чого тільки в той хліб не мішаєш — і висівки, і картоплю, і горох, і кукурудзу, і липу товчемо, і того ж уволю не вистачає.

— Ціле життя, вважайте, їмо той хліб пополам із слізьми" [3, 50]. Через мотив їжі подається узагальнення державної політики щодо українського села. Устами персонажів автор говорить про те, що держава "на наших подачках хоче розбагатіти" [3, 55], "на наших черствих сухарях у рай в'їхати" [3, 55]. У контексті роману виявляються різні збори із колгоспів, і з сімей, як-от сплата подоходного, самообкладання, а ще — позика державі добровільно примусово з кожного двору. Цей аспект тогочасної дійсності яскраво, з особливим трагізмом виписаний на начебто епізодичних образах, як-от образ

селянки Оляни. Ситуація державних поборів-зборів типова для післявоєнного часу в усій Україні. Лаконічними штрихами її спробував був змалювати в повісті "Зазимки і весни" Борис Харчук, проте художня концепція повісті як така, в якій переважали чорні, а отже, трагічні кольори, була кардинально змінена цензурою, і лише в перебудовчі роки художньому текстові було повернуто авторську редакцію.

У контексті роману В. Захарченка природно й переконливо виникають християнські мотиви як факт засвідчення трагічного і як факт визнання єдиної надії на підтримку Всевишнього. По-різному мотиви християнські реалізуються. У християнстві чітко визначаються поняття добра й зла. Така оцінка дійсності, вчинків подається і в романі. Навіть за несприятливих, екстремальних обставин людина дбає про людське, про добре в собі й оточуючих. По-особливому за екстремальних умов виявляє себе й антихристиянське. І приклади таких виявів роман також дає багато. Персонажі часто звертаються до молитви, найчастіше з проханням про хліб насущний для себе і своїх рідних. Саме таке звертання в молитві, яка набуває текстуального розширення через голодову ситуацію, посилює трагізм відчуття дійсності.

Письменник створює групу персонажів, мудрих прожитим життям, бідами, що їх довелося відчути на собі, розумінням дійсності, яку переживають у контексті подій роману. Вдаючись до прийомів самохарактеристики чи характеристики персонажів, письменник дає наймення старим мудрецям-дідам — євангелісти Марко, Лука, Матвій. Їхні пророчі думки, як губка, вбирає в себе малолітній Василько Петрівний, який згодом відчує пророцтва дідів на собі в далеких від рідного дому мандрах. Образи дідів-мудреців, крім інших функцій, поглиблюють усвідомлення трагічного в художньому тексті.

Метафізичний план оповіді, концентруючи трагічне, реалізується насамперед на образі звірини, про яку оповідає дід-філософ Остап Сорока з Прохорівки. Символи антихристиянської сили, антихристиянського впливу на дійсність акумулюються в образах антихриста і його слуг, які один за одним чинитимуть свої ганебні справи проти людей, а отже, проти Бога, як каже устами діда Остапа письменник.

Поетика трагічного в романі В. Захарченка "Прибутні люди" спрямована на зображення дійсності 40-х — 60-х рр., у якій серед інших негативних чинників понівечення людського життя був голод 1946 — 1947 років. Трагічний контекст виявляє невпевненість простої людини в дні насущному й майбутньому, розгубленість, незахищеність, водночас відтворює людяність, орієнтацію на християнське, а отже, загальнолюдське, завдяки чому людина втримується, виживає, хоча багато смертей безвинних трапляється на її дорозі. Саме виходячи з загальнолюдських норм моралі, подають західняки східнякам допомогу в годину скрути, годують їх, дають притулок, дбають, щоб діти прибутні навчалися в галицьких школах (Так, про науку для прибутнього Василька каже хазяйський син Гілько, колишній вояк УПА: "Тобі вчитися, козаче, треба. Нам потрібні освічені козаки, а не темна маса. Україну врятує просвіта, розум" [4, 27], а мати Василева навіть за обставин голоду вчить сина бути милосердним, щедрим, не вдаватися до крадіжки. І син так чинить. Якщо ж він одного разу вчинив інакше, то цим засвідчив, яка слабка може бути людина під страхом голоду).

Мотив гріха виявляє себе як один із визначальних і знаходить вираження за допомогою різних художніх прийомів. Коли гріх усвідомлений, він стає своєрідним моральним тестом у вчиненні чи невчиненні певної дії. Часом же деформація морально-етичних засад під страхом голоду набуває таких форм, що людина вдається до вбивства чужого чи родича заради їстівного для себе або своєї родини. Введення таких образів із деформованими програмами поведінки викликає насамперед особливе враження трагедії, коли голодова ситуація провокує людину до вбивства.

"Страхітливою хронікою невимовно трагічної долі українського народу" [2, 20] назвав М. Жулинський роман В. Барки "Жовтий князь", в якому оповідається про голодомор 1932 — 1933 років. Невимовно трагічне враження викликає і роман В. Захарченка "Прибутні люди" про пізніший час, в якому через трагічні долі окремих персонажів постає доля всього народу в голод 1946 — 1947 рр. Як у будь-якому високохудожньому творі, художня картина світу в романі Василя Захарченка постає в єдності позитивного й негативного, в ньому природно вживається комічне й трагічне. Однак виправдано й художньо переконливо переважає трагічне, оскільки поетика тексту логічно спрацьовує на відтворення трагічної дійсності третього підрадянського голоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голод в Україні: 1946—1947: Документи і матеріали / Упор. О Веселова, Т. Гриценко, А. Огінська та ін. — Київ — Нью-Йорк: Вид-во М. Коць, 1996. — 376 с.
2. Жулинський М. У світлі віри // Барка В. Жовтий князь: Роман. — К.: Дніпро, 1991. — С. 5 — 22.
3. Захарченко В. Прибутні люди: Роман // Вітчизна. — № 1,2. — С. 25 — 99.
4. Захарченко В. Прибутні люди: Роман // Вітчизна. — № 3,4. — С. 25 — 107.